

Стремецька Вікторія Олександрівна

(1974 р.н.). У

1996 р. закінчила історичний факультет МДП. Аспірантка. Тема кандидатської дисертації «Політика українізації на Півдні України у 20 - 30-х рр. ХХ ст.».

Здійснення політики українізації на Миколаївщині (1920-1930 рр.)

(за матеріалами газети “Красный Николаев”)

Останнім часом у пресі, на радіо й телебаченні гостро проходили дискусії з проблем функціонування української мови. В жовтні 1989 року Верховна Рада УРСР прийняла Закон Української РСР про мови, який надав українській мові статус державної. Одночасно гарантувалися умови рівноправного розвитку та використання в республіці мов народів інших національностей. Російську мову визнано мовою міжнаціонального спілкування народів СРСР. Сьогодні державний статус української мови закріплено основним законом нашої держави – Конституцією, яку було прийнято 28 червня 1996 року. Стаття 10 розділу 1 говорить: “Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України”. В статтях 11 та 12 також говориться: “Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури... Україна дбає про задоволення науково-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави” [1].

У зв'язку з цим значний інтерес викликають питання, пов'язані з проведенням українізації в 20-30 роках, коли на офіційному рівні, тобто за допомогою декретів та розпоряджень уряду, в державних та громадських установах і організаціях у галузі культури запроваджувалась українська мова. В українській історіографії ця проблема розроблялась недостатньо. Однак, ще у 20-і роки про неї говорили українські партії та державні діячі. Зокрема, П.П.Постишев на XI київській окрпартконференції в листопаді 1925 року сказав: “Українізацію не можна розуміти як тільки вивчення української мови. Ні, ми мусимо розуміти її як оволодіння всією українською культурою” [2].

І дійсно, українізація являла собою цілеспрямовану політику більшовиків, яка передбачала залучення корінного населення республіки до державного і господарського будівництва, врахування національних факторів при комплектуванні партійного та державного апарату, громадських організацій, запровадження у всіх установах української мови: організацію мережі шкіл, вищих навчальних закладів, видавничої справи на українській мові, вивчення національних обрядів і звичаїв населення, соціально-політичних і побутових умов України, партійне керівництво розвитком української радянської культури.

Деякі питання українізації вже розроблено як вітчизняними, так і закордонними істориками. Писали про українізацію ще в 20-х роках. Інтерес до цієї проблеми відновився у 80-х рр. Публікація Б.В.Чирка торкалась національної, політики більшовиків та проблем націонал-ухильництва в Україні періоду 20-30 рр. [3].

У статті Лозицького [4] на основі архівних джерел досліджується діяльність ЦК КП(б)У і уряду України по запровадженню української мови в державних установах і громадських організаціях республіки в 20-30 рр., показується значення проведеної українізації.

У 90-і рр. С.І.Бурлака, О.Кучерюк, В.М.Даниленко, В.А.Чехович та ін. [5]. продовжили дослідження питань українізації, зосередивши увагу не лише на успіхах, а й на причинах, які не дозволили її довести до логічного кінця.

Із закордонних публікацій з даної проблеми можна виділити книги Мирослава Семчишина, С.Ніколішина та ін. [6]. Вищезгадані історики розглядають процес українізації в загальноукраїнському масштабі. Тому важливо звернути увагу на відмінності цього процесу в окремих регіонах країни. Зробимо спробу висвітлити особливості проведення політики українізації на Миколаївщині.

Серйозна робота з українізації на Півдні починається в кінці 1924 р. На початку 1925 р. у Миколаєві було створено спеціальну окружну комісію з українізації на чолі з інспектором Бондаренком, на підприємствах – місцеві комісії, до складу яких входили керівник підприємства (голова) та представники місцевого комітету, ком'ячейки та відповідальні спеціалісти. Подібну роботу проводила також окружна інспектура народної освіти на чолі зі старшим окрінспектором І.Г.Подольським. Створювалися курси з української мови та українознавства. Вони діяли вже в першій половині 1924 року. У Миколаєві вже в березні їх закінчили 120 осіб, а до 5 січня 1925 р. через такі курси пройшов 651 чоловік, серед них іспит витримали 558 [7]. Через три місяці курси українознавства закінчили 657 чоловік. Від тих, хто закінчив курси, вимагалось вільне читання українського тексту, переклад та писання різних паперів, листів та ін. Крім того, українська мова та українознавство мали вводитися в шкільну програму як обов'язковий предмет, що і було зроблено в ряді шкіл у 1923-1924 навчальному році.

До 1 січня 1925 року планувалося закінчити українізацію в райвиконкомках та на місцевих підприємствах, пов'язаних із селом, повністю вести там діловодство українською мовою. Ще у жовтні 1924 року на першому Окрз'їзді сількорів “Красного Николаєва”

було вирішено видавати сторінку для села українською мовою [8].

У кінці 1925 року було здійснено перевірку ступеня українознавства. Зверталась увага на те, чи приймалися на роботу робітники, які не знають української мови, чи достатньо українізовано апарат (діловодство, бухгалтерія, листування) та чи розмовляють службовці з відвідувачами, особливо з селянами, українською мовою [9].

За ступенем засвоєння всіх співробітників поділяли на 3 категорії. До першої належали ті, які добре засвоїли українську мову, до другої відносили тих, що володіють мовою, але потребують удосконалення, третю складали співробітники, які не засвоїли мову. За даними перевірки на січень 1926 р. перша категорія становила 25%, друга – 37%, третя – 38%. 3% співробітників третьої категорії звільнено зовсім, решта продовжували вивчення української мови [10].

14 липня 1925 р. відбувся другий Пленум Миколаївського окружного КП(б)У. Після доповіді І.Г.Подольського було прийнято резолюцію, яка передбачала здійснення українізації внутрішньої партійної роботи, вивчення української мови, українознавства насамперед партійцями-українцями, що втратили зв'язок із рідною мовою. Окружному та райпарткомом КП(б)У та ЛКСМУ пропонувалось перевести діловодство та листування з осередками, а також систему партосвіти та окремі відділи газети "Красный Николаев", сільбуду та хаги-читальні в селах з українським населенням на українську мову до 1 січня 1926 р. Передбачалося змінити темп українізації в тих установах, які мають безпосередні зв'язки з селом. Їх завідувачі зобов'язані були вести наради, засідання, зібрання українською мовою та примушувати нею розмовляти своїх співробітників. За даними окружної преси, у 1926 р. українізація на Миколаївщині проходить досить жваво. Товари місцевого виробництва виходять з етикетками українською мовою, замінюються російські вивіски на вулицях міста. Українська мова вводиться навіть для працівників трамваїв, які мали звертатися нею до пасажирів. Окркомісія з українізації підрахувала, що підприємствами та їх службовцями на утримання лекторів було витрачено понад 11 тисяч карбованців, на книги, таблиці – ще 500 [12].

У вересні знов проведено перевірку стану українізації в Миколаївському окрузі. Було обстежено 62 установи радапарату з 2396 службовцями (окрвиконком, райвиконком, культурно-просвітницькі установи, лікувальні, судові, кооперативні організації). За національним складом співробітників цих установ себе назвали: українцями – 30,7%, росіянами – 38,8%, євреями – 24,2%, іншими – 6,2%.

За рівнем знання української мови службовці розподілялися в такому відношенні: перша категорія – 2,8%, друга – 39,7%, третя – 57,5%. З перевірених 62 установ курси української мови працювали в 32-х; відомчі комісії з українізації були організовані у 17-и; листування російською мовою велося у 22-х установах (63,6%) [13].

Цікаві дані маємо щодо справи українізації в галузі народної освіти. У 1923 – 1924 навчальному році з 227 шкіл українських було 116 (51,1%), у 1925-ому з 303-х – 195 (64,3%), а у 1926-ому з 340-226 українських (65%). З

30 шкіл м.Миколаєва було 13 українських, 12 російських та 5 інших національних меншин. Крім того, в місті було одне українське дитяче містечко, 2 українських дитячих садка [14]. У Вознесенському районі з 116 перевірених вчителів 14 віднесено до другої категорії, у Барварівці перевірку пройшли 63 чоловіки. З них до другої категорії віднесено 46 чоловік, третьої – 17, з них 3 вчителі з поміткою "безнадійні" [15].

1925-1926 навчальний рік характеризувався певними досягненнями у галузі народної освіти. Про це говорилось на VIII окружному з'їзді Рад Миколаївщини (4 – 11 травня 1926 р.). Зазначалось, що поширилась мережа освітніх установ, порівняно з попередніми роками збільшилась кількість учнів, поліпшився навчально-виховний процес, підвищилась кваліфікація вчителів, зміцнилось матеріальне становище установ народосвіти, а головне, здійснена українізація шкіл та організовані національні школи [16].

На той час у Миколаєві 12% усіх дітей навчалися українською мовою, у сільській місцевості – 69%, а взагалі по окрузі – 51%; українською та російською мовами – відповідно 35%, 2%, 12%; російською мовою – 24%, єврейською – 3%, німецькою – 7%, польською – 0,4%, вірменською – 0,05%, молдавською – 0,1%, іншими мовами – 2,4% всього шкільного населення [17].

1926-1927 роки пройшли під знаком впертої боротьби за українізацію Миколаївського Інституту Народної освіти (ІНО). Урядова комісія вживала найрішучих заходів, щоб підвищити українську письменність серед студентства та остаточно перевести все викладання на українську мову. Навіть технічний персонал повинен був користуватися в стінах ІНО виключно українською мовою.

Але поряд з очевидними успіхами було багато труднощів. Так, пленум райпарткому 15 серпня 1925р. констатував, що в Очаківському районі "робота по проведенню національної політики не дала позитивних результатів". Був випадок, коли Паругинська ком'ячейка повернула всю надіслану літературу лише тому, що це була "українська література". Деякі працівники зауважували: "У нас Новоросія, і тому всілякі українізації нам не потрібні". При цьому треба зазначити, що в районі проживало тоді 84% українського населення [18]. Школи не українізували, хоча склад учнів був такий: українців – 73%, росіян – 16%, євреїв – 7%, німців – 2%. Не дивлячись на це, українська мова викладалася як чужоземна. Частина вчительства також негативно ставилась до українізації і казала: "нам не слід даремно витрачати сили на українізацію, бо XII з'їзд партії виніс постанову про національну політику одного змісту, а XIV та XV з'їзди скасують цю постанову" [19].

1927 рік приніс нові успіхи в галузі українізації. В Миколаєві організовано державні курси з українознавства, які протягом 5 місяців випустили біля 700 чоловік. Крім того, в місті працювали курси та гуртки майже по всіх установах. Якщо в 1926 році тих, хто не знали української мови, було близько 50%, а добре знали тільки 7–8%, то в 1927 році відсоток тих, хто добре знав мову підвищився до 13,5%, не знав – знизився до 13,5%, решта (73%) знали мову задовільно [20].

Окрвиконком, Сільбанк, Наросвіта майже на 90%

українізували своє листування й загальну роботу. Значно гірше складалася ситуація в установах, підпорядкованих безпосередньо центру в Москві. Так, Радторгфлот, Торговельний порт, Страхака виявились найменше втягнутими в справу українізації. Тут листування з іншими установами велося головним чином російською мовою.

Необхідно звернути увагу на зростання книжкової продукції. У 1927 р. в Миколаєві працювали два великі розповсюджувачі літератури: магазини Держвидаву України та Дніпробугу. 80% продукції Держвидаву виходило українською мовою. Ось дані по Миколаївському відділу: у 1923-1924 рр. розповсюджено української літератури на 14543 крб., 1924-1925 рр. – на 19869 крб., 1925-1926 рр. – на 34083 крб., 1926-1927 рр. – на 42721 крб. Найбільшим попитом користувалися твори Т.Г.Шевченка, І.Я.Франка, В.Стефаніка, В.К.Винниченка, О.Вишні, М.М.Коцюбинського, І.Нечуй-Левицького, М.Вовчка, П.Куліша та ін. [21].

Однак, бібліотечний фонд української книжки був незадовільний. У цілому по місту нараховувалося 37 бібліотек, які забезпечували книгою 25000 читачів. За розмірами книжкових фондів на першому місці знаходилась Окружна Центральна бібліотека (66000 книг, 3318 читачів), на другому – бібліотека Райкому металістів (23000 книг, 3200 читачів), на третьому – центральна дитяча бібліотека (13664 книги на 3183 читача). Значними були надходження до бібліотек. Так, за рік бібліотека "Марти" одержала 7000 книг, Окружна центральна за 3 місяці – 1000 книг. Але вся ця книжкова продукція була явно недостатньою для збільшення попиту читача на українську книжку. Книжковий фонд Окружної Центральної бібліотеки українською мовою становив 650 книг, філіалу – 210 книг, першої районної – 398, центральної дитячої – 614, дитячої бібліотеки № 1 на Одеській – 255 [22].

Крім книжок, розповсюджувалася українська преса. Серед газет на першому місці знаходились "Вісті Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету". По Миколаївській окрузі ця газета мала близько 800 абонентів. Далі йдуть: "Комсомолец України" – 160, "Всесвіт" – 60, "Пролетар" – 35, "Червоний перець" – 40. Велике значення мали журнали "Червоний шлях", "Життя і Революція", "Знання", "Радянська освіта" [23]. Цікаво, що газета "Красный Николаев", яка обслуговувала населення міста (1400 примірників у 1927 році), виходила переважно російською мовою [24].

Звичайно, не обходилося і без ускладнень. Конфлікти відбувалися в ряді місць Миколаєва. Так, батьки учнів школи № 15 підняли "бунт" проти українізації, і за вимогою батьківського комітету було вирішено навчання проводити російською мовою, але залишити там паралельну українську групу [25].

Взагалі за ухилення від вивчення української мови в 1927 році по Миколаєву було звільнено 22 службовці [26].

Умови для проведення українізації в Миколаєві були набагато складнішими, ніж в інших українських округах. Процес русифікації в місті був набагато глибшим, ніж в Україні. В Миколаєві нараховувалося 28% українців, 43,4% росіян, 23% євреїв (відповідні загальноукраїнські цифри: 47%, 25%, 22%). Село теж менш українізоване

ніж середньоукраїнське (70,9% українців на Миколаївщині, 87,5% – в Україні). З українців міста тільки одна третя частина вважала своєю рідною мовою українську. В складі робітничого класу знаходилося 36% українців, 38% росіян, 10% євреїв [27].

На 1 лютого 1928 р. на курсах, філіалах та в приватних гуртках навчалася 927 учнів, з них – 15 робітників, 901 службовець, 21 інший; жінок – 472, чоловіків – 465 [28]. Але якість відвідування постійно знижувалася, іноді становлячи тільки 60%. Практика показала, що тільки 30% працівників установ використовували українську мову. Інші взагалі не вважали себе зобов'язаними її вивчати. Так, начальник станції Миколаїв Зарко сказав представникові комісії з українізації: "Я ще не особливо твердо знаю український язык, – ошибусь, надо мной смеяться будут." [29]. А сміятися було з чого, сміятися крізь сльози. Газети цього періоду рясніють низками анекдотів, курйозів, пов'язаних зі справою українізації. Для прикладу наведемо заяву досить серйозного робітника з технічною освітою:

ЗАЯВЛЕНИЕ

Прошу Вашего распоряжения о принятии меня на службу, как чистокровного украинца, и я прекрасно обладаю украинской мовой, т.е. "языком".

Або ще один приклад: на елеваторі довго міркували, як посунути вперед справу українізації, та нарешті зробили винахід: організували "суботники" української мови. Тепер по суботах належало розмовляти тільки нею.

У 1928 році комісія з українізації обстежила 45 установ. Українською мовою як розмовною користувалися лише 13, вели діловодство – 15, спілкувалися – 11, 5,5% службовців взагалі не знали української мови. Тільки в 4 установах її використовували на радах для доповідей та участі в дебатах [30]. Але були й досягнення. З перевірених 1444 службовців, серед яких 37% українців, 28% росіян, 29% євреїв та 6% інших національностей, до першої категорії у 1927 р. належало 9,8%, другої – 60,2%, третьої – 25,1%, а у 1928 р. – відповідно 11,7%, 47,5%, 6,2% [31].

У галузі народіві по Миколаєву нараховувалося 33 школи соцвиху, з яких у 20-ти навчання проводилось українською мовою. Значно просунулася книжкова справа. За весь 1927 рік книгодрукарнею Державного видавництва України було розпродано книжок на 47622 крб., а у 1928 р. лише за I квартал – на 21453 крб. [32]. Серед них підручники склали 35%, суспільна література – 25%, белетристика – 30% і дитяча – 10%. В загальній кількості проданих у 1928 р. українські книжки займали 45%, тоді як в 1927 р. – 38,8%. Але на шляху розповсюдження української книжки існували великі труднощі. В основному, це велика ціна. Так, хрестоматія для вивчення української мови коштувала мінімум 2 крб. 50 коп., українсько-російські словники – 6 крб. [33]. Широко розповсюдженим явищем стають книжкові базари, які проводилися в Миколаєві, Вознесенську, Новій Одесі, Новому Бузі [34].

Значний вплив на розвиток та розповсюдження української культури мали миколаївське відділення організації ВУСППу (Всеукраїнська спілка

пролетарських письменників) та "Молодняк". Протягом року вони провели 30 масових вечорів, на яких знайомили людей з найважливішими подіями в галузі культури. Було опрацьовано такі теми, як творчість І.Франка, М.Коцюбинського та ін.

Значну роль у справі українізації відіграв Будинок освіти (Будос). Там вся робота велася українською мовою, і працював гурток радянської культури з 100 осіб – переважно вчителів, гурток молоді з 60 чоловік, літературні та театральні групи. Протягом 5 місяців Будос влаштував 16 вечірок, які відвідало 2500 осіб [35].

Велике значення мав III Пленум Миколаївського окружкому, який відбувся 3 червня 1928 р. Пленум дав вичерпну картину стану культурного українського процесу на Миколаївщині, розглянув досягнення і недоліки в справі українізації та накреслив програму подальших дій. Досягнення комсомолу в сфері українізації оглянув Пленум окружкому ЛКСМУ, який відбувся 22 червня 1928 р. А 12 грудня 1928 р. в театрі ім.Скрипника відкрилася XV окрпартконференція, яка підбила підсумки українізації за рік.

У 1929 р. продовжувався "похід робітничої маси на завоювання української культури, на ознайомлення з нею, на приєднання до впливу на неї і дальшого її просування пролетарськими шляхами" (М.Скрипник) [36].

У зв'язку з тим, що Миколаїв відставав від інших міст України в справі українізації, було оголошено двомісячник з оволодіння українською культурою, який потім було вирішено продовжити до трьох місяців. Його ініціаторами стали представники професійних організацій, редакція "Красного Николаєва" та комсомол. Було обрано керівний штаб культпоходу, який запросив до Николаєва видатних українських письменників. 2 березня 1929 р. приїхали І.Микитенко, А.Любченко, Петро Панч, В.Поліщук, В.Сосюра та ін. Разом із ними були представники газет "Пролетар", "Комуніст". Вони виступали в клубах та установах з лекціями, читали свої твори. 5 березня письменники відбули до Харкова. Одночасно було проведено музичний культпохід. 17 березня в клубі ім. Свердлова пройшов музичний вечір. Штаб культпоходу запросив до Николаєва держкапелу "Думка". Через місцеву радіостанцію пройшло 20 концертів та доповідей. Під час проведення культпоходу було організовано інститут книгонош. Проходили книжкові базари. Взагалі завдяки книгоношам та базарам було розповсюджено близько 2000 книг [37].

26 квітня 1930 р. виходить перший повністю українізований номер "Красного Николаєва". Віднині газета має назву "Червоний Миколаїв". В 1930 р. проведено другий український культпохід у місті.

У 1929-1930 рр. майже завершилась українізація навчальних закладів: шкіл, вузів, технікумів, робітфаків, за винятком окремих дисциплін.

Зріс фонд українських книг. Так, якщо у 1929-1930 рр. у бібліотеках їх кількість збільшилась на 913, то за 6 місяців 1931 року – на 3772, а прочитано відповідно – 7710 та 20865 книг. Кожний читач у 1929 році брав 51 книгу. Центральна бібліотека відкрила 41 обмінний бібліотечний пункт та через спеціальні курси випустила 44 бібліотекарі-пересувники. Події на Миколаївщині тісно пов'язувалися із загальноукраїнськими, тому

сталінські репресії її не обійшли. Робота керівних органів тепер була спрямована на "викриття низки перекручень національного питання як в політосвітній, так і в соціально-виховній роботі".

У матеріалах до звіту про діяльність Миколаївської міськради X скликання за 1931-1934 рр. зазначалося, що "бібліотеки та клуби Лепсе та Свердлова видавали читачам твори українських класиків видавництва "Рух", "Слово", "Час" з передмовами націоналістичних ватажків". Виявлено також "низку перекручень" у школах. "Учитель Сахновський заявив на уроці, що "Україна не союзна радянська республіка, а харчова база для Росії". Учитель Щербина після смерті М.Скрипника заявив: "Смерть Скрипника – ліквідація України". Учителька школи № 1 заявила на зборах: "Скрипника немає, а тому українізація уже не обов'язкова".

Усі ці "злочини" було усунуто.

Але найжахливішими для освітян Миколаївщини були 1937-1938 роки. Органами НКВС Миколаївської області було заарештовано й притягнуто до кримінальної відповідальності значну кількість представників інтелігенції: викладачів вузів, технікумів, працівників обласного відділу народної освіти, вчителів миколаївських шкіл, працівників обласної планової комісії, акторів миколаївських театрів та звичайних робітників [40].

Таким чином, на Миколаївщині, як і по всій Україні, в 20-30 роки проводилась політика українізації. Вона мала тут як успіхи, так і недоліки. Було майже українізовано мережу наросвіти, частково українізовано радапарат та держустанови. Значного розповсюдження набула та користувалася попитом в бібліотеках українська книжкова та газетна продукція. Активізувалася діяльність клубів, театрів, кінотеатрів, будинків культури, спрямована на ознайомлення населення з досягненнями української культури.

Але процес українізації гальмувався великим ступенем русифікації населення. Поряд з небажанням вивчати українську мову траплялися "бунти" проти українізації, що було серйозною перешкодою на шляху проведення національної політики. Траплялися й випадки примусової українізації з боку керівних органів, що також мало негативні наслідки. Все це, а також репресії проти освітян Миколаївщини в середині 30-х років, призвели до того, що позитивні зрушення в справі українізації були загальмовані.

Література:

1. Конституція України. – К. – 1996. – С. 5.
2. Блінда Л.В. Питання про українізацію ставилися з усією чіткістю // Архіви України. – 1991. – № 5-6. – С. 74.
3. Чирко Б.В. З історії боротьби Комуністичної партії України за здійснення рішень XII з'їзду РКП(б) у галузі національно-державного будівництва. // Український історичний журнал. – 1983. – № 3. – С. 68-75.
4. Лозицький В. Політика українізації в 20-30 рр.: історія, проблеми, уроки // Ibid. – 1989. – № 3. – С. 47.
5. Бурлака С.І. Українізація партапарату // Трибуна. – 1991. – № 5. – С. 28-29; Кучерюк О. Більшовицька політика українізації у 20-х роках // Рідна школа. – 1993. – № 10. – С. 29-32; Даниленко В.М. Українізація: здобутки і втрати (20-30 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: вид-во 1992. – Вип. 2. – С. 79-91; Чехович В.А. Державно-правові питання українізації в 20-х рр. // Минуле України: відновлені сторінки. – К.: вид-во 1991. – С. 96-121.

6. Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури. – К., 1993; Ніколішин С. Культурна політика більшовиків і український культурний процес: публіцистичні рефлексії. – Б.М.: На чужині. – 1947.
7. Красный Николаев. – 1924. – 20 березня; 1925. – 16 січня.
8. Ibid. – 1924. – 10 жовтня.
9. Ibid. – 1925. – 19 грудня.
10. Ibid. – 1926. – 6 березня.
11. Ibid. – 1925. – 16 липня.
12. Ibid. – 1926. – 12 жовтня.
13. Матеріали до відчиту Миколаївського окрвиконкому VII окружному з'їздові Миколаївщини. – Миколаїв, 1926. – С.5.
14. Красный Николаев. – 1926. – 29 вересня; 12 жовтня.
15. Ibid.
16. Народна освіта. – Миколаїв, 1926. – С. 19.
17. Там само. – С. 96.
18. Красный Николаев. – 1925. – 13 вересня.
19. Ibid. – 1925. – 16 вересня.
20. Ibid. – 1927. – 16 червня.
21. Ibid.
22. Красный Николаев. – 1925. – 5 травня.
23. Ibid. – 16 червня.
24. Ibid. – 5 травня.
25. Ibid. – 14 травня.
26. Звіт Миколаївського окрвиконкому IX окружному з'їздові Рад Миколаївщини. – Миколаїв, 1927. – С. 6.
27. Красный Николаев. – 1928. – 7 червня.
28. Ibid. – 1928. – 28 березня.
29. Ibid. – 1929. – 21 березня.
30. Ibid. – 1928. – 12 жовтня.
31. Ibid. – 5 грудня.
32. Ibid. – 16 червня.
33. Ibid. – 7 квітня.
34. Ibid. – 11 травня.
35. Ibid. – 16 червня.
36. Красный Николаев. – 1929. – 27 січня.
37. Комсомол на підйомі: Досвід перебудови по-новому миколаївської організації комсомолу. – Миколаїв, 1929. – С. 41.
38. Матеріали до відчиту про діяльність Миколаївської міськради IX скликання за 1929-1930 рр. – Миколаїв, 1930. – С. 63.
39. Ibid. – С. 46-47.
40. Журецький Я.І., Шитюк М.М. Освітня Миколаївщини – жертви репресій сталінізму. – Миколаїв, 1994.